

УДК 159.9

Комунікативно-мовленнєвий розвиток молодших школярів: психолінгвістичний аспект

Черезова І.О.

В статье проанализирован психолингвистический аспект коммуникативно-речевого развития личности. Определены специфические особенности и структура речевой деятельности. Выделены периоды развития речевой активности.

Ключевые слова: коммуникативно-речевое развитие, речевая деятельность, речевая активность.

У статті проаналізовано психолінгвістичний аспект комунікативно-мовленнєвого розвитку особистості. Визначено специфічні особливості та структуру мовленнєвої діяльності. Виокремлено періоди розвитку мовленнєвої активності.

Ключові слова: комунікативно-мовленнєвий розвиток, мовленнєва діяльність, мовленнєва активність.

In the article there has been analyzed psycholinguistic aspect of communicative speech development of personality. Special peculiarities of speech activity and its structure have been defined; periods of development of speech activity have been determined.

Key words: communicative speech development, speech activity, psycholinguistic aspect.

Актуальність дослідження пояснюється реально існуючим запитом суспільства на теоретичні знання і практичні навички спілкування, правила поведінки, мистецтво діалогу, що пов'язано з інтеграцією України у світове співтовариство, підвищенням значущості дієвої, ефективної комунікації. Відповідно до цього навчально-виховний процес сучасної школи має бути зорієнтований на підготовку особистостей, що володіють високою комунікативною культурою. Не викликає сумнівів, що успіх у всіх видах життєдіяльності фактично гарантують компетентності людини у спілкуванні.

Спілкування є необхідною умовою буття людей, без котрого неможливе повноцінне формування не тільки окремих психічних функцій, процесів і властивостей людини, але й особистості в цілому. Саме в молодшому шкільному віці спілкування й взаємодія з оточуючими виходять на перший план. Дослідники єдині у визнанні того величезного значення, що має для молодшого школяра спілкування з ровесниками, оскільки воно знаходиться в центрі його життя, багато в чому визначає всі інші сторони поведінки та діяльності. Проте, як свідчать життєва практика та наукові дослідження, далеко не кожен молодший школяр спроможний ефективно налагодити і підтримувати взаємовідносини з оточуючими його людьми.

Незважаючи на розробленість багатьох аспектів окресленої проблеми, труднощі в спілкуванні молодшого школяра залишаються одним із складних питань у психології. Недостатньо з'ясовані зовнішні та внутрішні чинники спілкування, а також вплив індивідуально-психологічних та особистісних характеристик суб'єкта на розвиток його комунікативних умінь.

У зв'язку з цим, Державний стандарт початкової загальної освіти, ґрунтуючись на засадах особистісно зорієнтованого та компетентнісного підходів, наголошує на формуванні комунікативної компетентності молодшого школяра як ключової, яка виявляється у здатності успішно користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності у процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, вирішення життєво важливих завдань [2].

Мета дослідження полягає у розкритті психолінгвістичного аспекту комунікативно-мовленнєвого розвитку молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Усе життя дитини супроводжується різними видами діяльності, у процесі яких вона набуває певних знань, здійснюється її психічний розвиток. За Л.С. Виготським, рушійною силою психічного розвитку є навчання як шлях привласнення дитиною загальнолюдських цінностей. Проте ніяке навчання не буде успішним, якщо дитина сама не буде виступати суб'єктом пізнавальної діяльності.

Одним з видів пізнавальної діяльності є мовленнєва діяльність. Розробка теорії мовленнєвої діяльності припадає переважно на ХХ ст. (Ф. де Соссюр «Курс загальної лінгвістики»), Л.В.Щерба («Про три аспекти мовних явищ і експерименти в мовознавстві», «Мовна система і мовленнєва діяльність»), Л.С.Виготський («Мислення і мовлення»), М.І.Жинкін («Механізми мовлення»), О.Р.Лурія («Мова і свідомість»), О.О.Леонтьєв («Мова. Мовлення. Мовленнєва діяльність», «Основи теорії мовленнєвої діяльності», «Основи психолінгвістики» та ін.). Розглянемо більш докладніше погляди вчених щодо розуміння мовленнєвої діяльності.

Перший підхід трактування мовленнєвої діяльності – лінгвістичний, пов'язаний з ім'ям Л.В.Щерби: мовленнєва діяльність розглядається як один з трьох аспектів мови нарівні з «психологічною організацією», «мовною системою», «мовним матеріалом», що охоплює суму окремих актів говоріння і розуміння. Звідси і виокремлення видів мовленнєвої діяльності – говоріння, слухання (аудіювання), читання і письмо.

Л.В. Щерба виокремив три аспекти мовленнєвих явищ:

- 1) мовленнєва діяльність – процеси говоріння і розуміння;
- 2) мовні системи – словники і граматики мов (виводяться на основі всіх актів говоріння і розуміння, що мають місце в певну епохи життя окремої спільноти);
- 3) мовний матеріал – сукупність усього того, що мовиться і розуміється цією спільнотою [1].

Другий підхід щодо розуміння мовленнєвої діяльності – психологічний (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв та ін.), який розглядає мовленнєву діяльність нарівні інших видів пізнавальної діяльності людини. Відтак, мовленнєва діяльність має таку ж саму структуру, як і будь-яка інша, і має наступні характеристики: предметність, цілеспрямованість, мотивованість, ієрархічна (вертикальна) та фазна (горизонтальна) організація.

Третій підхід – психолінгвістичний (І.О.Зимня, О.О.Леонтьєв та ін.).

До найвідоміших психолінгвістичних теорій породження мовлення належать теорія рівнів мови Ч. Осгуда, теорії Л.С. Виготського, О.Р. Лурії, О.О. Леонтьєва [6].

Основною ідеєю теорії рівнів мови Ч. Осгуда є ідея продукування мовлення (кодування) за чотирма рівнями:

1) мотиваційний рівень, на якому мовець приймає загальні рішення: говорити чи не говорити; в якій формі говорити (запитувати, стверджувати, наказувати); які засоби використовувати для передавання цієї форми в реченні; які моделі інформації обрати; що виокремлювати логічним наголосом;

2) семантичний рівень, на якому мовець виокремлює в реченні певні послідовності слів (функціональні класи): будь-яке речення можна поділити на одиниці кодування – функціонально-семантичні класи. Одиниця семантичного рівня породження мовлення може заповнюватися різними словами, але це буде одиниця одного функціонального класу;

3) рівень послідовностей, основною одиницею якого є слово не як семантична одиниця, а як фонетичний комплекс. У процесі кодування на цьому рівні діють механізми розпізнавання звукових послідовностей, визначення довжини уривків та граматичних послідовностей;

4) інтеграційний рівень, основною одиницею якого є склад. На цьому рівні діють моторні механізми кодування та відбувається звукове оформлення опрацьованого висловлення.

Відповідно до теорії Л.С. Виготського, мовленнєве мислення має три аспекти: думку, внутрішнє мовлення, слово. Процес породження мовлення йде від мотиву до оформлення думки, потім думка опосередковується у внутрішньому слові, і далі – у значеннях зовнішніх слів, після чого – у словах.

У цьому процесі ключову роль відіграє внутрішнє мовлення як особливий внутрішній план мовленнєвого мислення, яке є посередником між думкою та словом. Л.С. Виготський виокремив такі основні характеристики внутрішнього мовлення: відсутність фонації, предикативність, скороченість, переважання смислу над словом, аглютинація значень слів, розбіжності із семантикою слів.

Розвиваючи ідеї Л. Виготського, О.Р. Лурія розробив учіння про динамічну схему висловлювання. Відповідно до цієї схеми формування висловлювання проходить в три етапи:

1) вихідна схема («семантичний запис»), що є згорнутим мовленнєвим висловленням, яке далі може бути перетворене на систему послідовно пов'язаних одне з одним слів. Вихідна думка висловлення має дві частини – тему і рему (дане і нове), які утворюють систему зв'язків, що будуть наявні в майбутньому висловлюванні. Вихідна схема є згорнутою, потім вона поступово розгортається (стає послідовним набором мовленнєвих одиниць);

2) внутрішнє мовлення: на цьому етапі внутрішній смисл переходить у систему синтаксично організованих мовленнєвих значень (формується синтаксична структура висловлення);

3) формування розгорнутого мовленнєвого висловлювання – ланцюжка взаємопов'язаних речень. Ланцюжки речень, що утворюють розгорнуте мовленнєве висловлювання, слід вивчати разом із контекстом. З огляду на це процес формування висловлення потребує вивчення за допомогою як лінгвістичного, так і соціально-психологічного (враховуючи ситуацію спілкування, мотиви мовця, ставлення мовця та слухача до інформації тощо) аналізу.

Отже, відповідно до концепції О.Р. Лурії, мовленнєве висловлення є особливим видом мовленнєвої діяльності, яке має таку ж саму структуру, що й інші форми психічної діяльності.

Важливою для формування цілісних уявлень щодо процесів породження мовлення стала концепція М.І. Жинкіна. Відповідно до неї у внутрішньому мовленні використовується універсальний предметний код (УПК) – сукупність психічних сенсорних образів знаків, яка в кожній людині є індивідуальною. Ця індивідуальність стосується складу образів знаків (до них належать предмети, дії, операції). У цьому сенсі УПК визначають як соціогенне утворення, яке повністю залежить від соціального досвіду особистості. Слова не зберігаються в повній формі, а щоразу синтезуються за певними правилами. Людина створює висловлення за особливими семантичними правилами сполучуваності слів у семантичні пари. Такі правила є фільтром, який забезпечує осмисленість висловлювання. За М.І. Жинкіним, існує задум цілого тексту, а породження тексту є розгортанням цього задуму.

Згідно з теорією О.О. Леонтьєва, мовлення – це складна мовленнєва дія, формування якої передбачає кілька етапів:

1) внутрішнє програмування висловлювання. Внутрішня програма – змістове ядро майбутнього висловлення – є ієрархією пропозицій та пов'язана з предикативністю висловлення і теморематичною організацією ситуації. Основою внутрішнього програмування є образ, який має особистісний смисл;

2) семантико-граматичне програмування. Цей етап О.О. Леонтьєв поділяв на кілька компонентів: тектограматичний (переклад на об'єктивний код), фенограматичний (лінійний розподіл кодових одиниць), синтаксичне прогнозування (приписування одиницям граматичних характеристик), синтаксичний контроль (узгодження прогнозу та ситуації);

3) моторне програмування (вимовляння висловлювання). На цьому етапі створюється програма

продукування висловлювання;

4) реалізація мовлення. Цей етап є власне усним чи письмовим мовленням.

Мовленнєва діяльність, за О.О. Леонтьєвим, є процесом використання мови для спілкування під час будь-якої іншої людської діяльності. Учений розглядає мовленнєву діяльність як щось абстрактне, що не співвідноситься з класичними видами діяльності. На його думку, мовленнєва діяльність – це ланцюг мовленнєвих дій, які обслуговують усі інші види діяльності та входять до їх структури, насамперед пізнавальної діяльності. Водночас, за словами психолога, мовленнєва діяльність як така має місце тоді, коли мовлення є самоцінне, коли мотив мовленнєвої діяльності не може бути задоволений ніяким способом, окрім мовленнєвого.

Аналізуючи вище зазначені наукові підходи, мовленнєву діяльність можна визначити як активну, цілеспрямовану, опосередковану мовою і зумовлену ситуацію спілкування взаємодію людей, спрямовану на задоволення їх комунікативно-пізнавальних потреб у процесі спілкування.

Мовленнєва діяльність є інтелектуальною, оскільки її предметом виступає думка, мисленнєве відображення у свідомості людини реалій довкілля. Для цього людина користується системою специфічних знаків (мовних і метамовних) і засобами мовленнєвої комунікації, які потрібно підібрати подумки і використати у процесі спілкування, а це вимагає інтелектуальних дій.

Специфікою мовленнєвої діяльності є й те, що вона має два варіанти її здійснення: у формі мовленнєвої комунікації, спілкування (зовнішня форма) і внутрішньої індивідуальної мовленнєвої діяльності (внутрішнє мовлення). У зв'язку з цим, мовленнєву діяльність називають мовленнєво-мисленнєвою.

У цьому аспекті мовленнєва діяльність виступає як цілком самостійна зі специфічною мотивацією. Її складовими виступають мовленнєві дії, мовленнєві операції, мовленнєвий акт, мовленнєва ситуація.

Існують й інші підходи щодо структурування мовленнєвої діяльності. Так, І.О. Зимня розглядає структуру мовленнєвої діяльності у співвідношенні понять: мова – мовлення – мовленнєва здібність; об'єкт мовленнєвої діяльності – мовленнєві дії – продукт мовленнєвої діяльності [3].

Поряд з мовленнєвою діяльністю у науковій літературі існує поняття «мовленнєве спілкування» (або «комунікативна діяльність»), яке вчені (О.О.Леонтьєв, Т.О.Пироженко та ін.) розглядають як особливий, специфічний вид пізнавальної діяльності, у процесі якого відбувається взаємний обмін інформацією, думками, почуттями, способами поведінки, звичками. Це система мовленнєвих актів, мовленнєвої поведінки, яка забезпечує спілкування, взаєморозуміння між людьми. Мовленнєве спілкування створює комунікативний контекст, в якому реалізуються мовленнєві акти [6].

У мовленнєвому розвитку дитини існують універсальні явища, що зумовлено загальними законами генези психіки. Одним із таких універсальних процесів є розвиток використання знаків мови в мовленнєвій діяльності. Незалежно від конкретно-історичних умов усі діти мають потребу в спілкуванні, шукають форми вираження своїх знань про світ; їхній фонематичний слух випереджає розвиток артикуляції (спочатку дитина вчиться слухати мовлення, а вже потім – говорити).

Існують універсальні періоди розвитку мовленнєвої активності, формування мовленнєвих навичок:

1. Домовленнєвий період (перший рік життя).
2. Дограматичний період (другий рік життя).
3. Період оволодіння граматиною (від 2 років) [5].

О. Уланович пропонує ширший підхід до періодизації мовленнєвого онтогенезу, виокремлюючи:

1. Домовленнєвий період (від народження до 1 року 9 місяців). Його характеристика загалом збігається з описами цього періоду, даними Л.С. Виготським.

2. Когнітивно-мовний період (1 рік 9 місяців – 6 років). Його початок характеризується становленням інтелектуального мовлення і мовленнєвого інтелекту, формуванням мовної компетенції дитини. Загальними особливостями цього віку є генералізація, ситуативна та діалогічна спрямованість мовлення, егоцентричне мовлення, дитяча слотовторчість.

3. Власне мовленнєвий період (від 6 років). У цей час відбувається розвиток текстової діяльності людини, в якій виявляється своєрідність мовленнєвої поведінки мовної особистості. Формуються і функціонують когнітивні та мовленнєві механізми продукування і розуміння мовлення (текстів). Отже, починається період становлення мовної особистості як суб'єкта текстової діяльності.

Розвиток усіх видів мовленнєвої діяльності відбувається у процесі навчально-мовленнєвої пізнавальної діяльності.

Під навчально-мовленнєвою пізнавальною діяльністю слід розуміти організований, цілеспрямований процес використання мови з метою передавання та засвоєння суспільно-історичного досвіду, оволодіння суспільними способами дій у сфері наукових понять, встановлення комунікацій та планування своїх дій. Навчально-мовленнєва пізнавальна діяльність дітей молодшого шкільного віку складається з різноманітних видів: говоріння (запитання, відповіді, розповіді, описи, переказ тощо); слухання – розуміння (аудіювання) (слухання мовлення товариша, вчителя; слухання казки, оповідання, розповіді та ін.), читання (вголос або мовчки), письма (складання і записування речень за ілюстраціями, навчальною ситуацією, подіями життя тощо).

У процесі навчально-мовленнєвої діяльності в дітей формуються мовленнєві навички і вміння, що обслуговують інші види пізнавальної діяльності (художню, музичну, природничу та ін.).

Навчально-мовленнєва діяльність дітей молодшого шкільного віку передбачає як активацію,

так і активізацію мовлення. Активізація мовлення – це перехід можливості в дійсність; утворення нових мовленнєвих структур шляхом поступового введення у старі структури нових компонентів, що веде до виникнення нових форм мовлення. Активізацію мовлення слід розглядати і як результат формування і реалізації мовленнєвої активності в конкретному мовленнєвому акті, і як процес розвитку мовленнєвих навичок до повного оволодіння мовною системою.

Мовленнєвий розвиток у молодших школярів зумовлюється особливістю соціальної ситуації розвитку – навчанням у початковій школі.

У дітей молодшого шкільного віку активно удосконалюються навички усного мовлення: розширюється словниковий запас, вони оволодівають все складнішими граматичними структурами.

З початком навчання особливого значення набуває формування грамотності школяра, передусім читання та письма – форм символічної комунікації, які здійснюються з допомогою уваги, сприймання, пам'яті, асоціації з наявними знаннями і конкретного контексту. Завдяки їм діти налагоджують зв'язок із зовнішнім світом, впливають на свій внутрішній світ. Читання вимагає засвоєння фонетики, набуття навичок декодування графем (літер), а письмо – удосконалення необхідних моторних навичок. Ці форми комунікації взаємопов'язані, адже читання є сприйманням змісту письмового тексту, а письмо – передаванням змісту в письмовій формі.

Визнання взаємозв'язку між процесами оволодіння усним і писемним мовленням зумовило розгляд грамотності з точки зору цілісного підходу до мови. Прихильники його висунули концепцію емерджентної (лат. *emergere* – з'являється, виносити на поверхню) грамотності, відповідно до якої пов'язані з оволодінням усним і писемним мовленням навички розвиваються з періоду немовляти протягом кількох років, поступово удосконалюючись. Тому розповіді, які дитина слухає ще до того, як навчиться говорити, написи, які вона залишає всюди, перегляд улюбленої книжки – все це можна вважати ранніми проявами читання і письма. Батьки і вчителі можуть сприяти формуванню емерджентної грамотності дитини, створюючи сприятливе мовне середовище вдома і в школі [12].

Вище зазначене дозволило виділити основні чинники становлення грамотності молодших школярів:

- 1) збагачене писемним мовленням оточення (наявність дитячих книжок, журналів тощо; сімейні читання вголос; письмо під диктування батьків; можливість ознайомитись із значенням незрозумілих слів, фраз під час самостійного читання);
- 2) збагачене усним мовленням середовище (зразки мовлення дорослих; розмови з дорослими, однолітками в сюжетно-рольових іграх; можливість збагачення словникового запасу; доступ до необхідної інформації про значення слів);
- 3) набуття досвіду (ігри, повсякденне життя, дослідження природи);
- 4) досвід символічної репрезентації (театральні вистави, малювання і живопис, музика і танці);
- 5) експериментування з писемним мовленням (написання повідомлення, листа, оголошення);
- 6) проба сил у читанні (читання напам'ять, читання з контекстними підказками, пошук писемної форми почутого слова).

Психологічна характеристика комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини потребує аналізу всіх її компонентів на різних рівнях. Т.О. Піроженко дає характеристику компонентів комунікативно-мовленнєвого розвитку на рівні поведінки, свідомості, особистості: конативний, когнітивно-лінгвістичний та особистісний [10].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Узагальнюючи наукові дослідження комунікативно-мовленнєвого розвитку молодших школярів ми дійшли таких висновків:

1. На сьогоднішній день проблема комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини залишається актуальною та потребує подальшого вирішення як психологами, так і представниками інших наук (філологами, лінгвістами, психолінгвістами). Такий комплексний підхід до означеної проблеми зумовив окремий аспект її вивчення – психолінгвістичний.

2. Згідно психолінгвістичного підходу, мовленнєва діяльність є одним з видів пізнавальної діяльності і являє собою самостійну діяльність із специфічною мотивацією та структурою (мовленнєві дії, мовленнєві операції, мовленнєвий акт, мовленнєва ситуація).

3. Загальні закони генези психіки зумовлюють існування періодизації розвитку мовленнєвої активності, формування мовленнєвих навичок дитини. Зокрема, розвиток мовлення молодших школярів опосередковується соціальною ситуацією розвитку і має свої особливості: удосконалення навичок усного мовлення, оволодіння писемним мовленням, формування механізмів внутрішнього мовлення, становлення грамотності.

4. Описуючи характеристики комунікативно-мовленнєвого розвитку дитини, ми маємо можливість відобразити становлення особистості дитини як процес синтезу характеристик індивіда в унікальну структуру (поведінка, свідомість, особистість), що визначається і змінюється в результаті взаємодії із середовищем і виявляється у спілкуванні.

5. Важливою складовою комунікативно-мовленнєвого розвитку є внутрішня активність самої дитини, її спрямованість на соціальне оточення, що сприяє гармонійному та цілісному становленню особистості.

Вважаємо за необхідне продовжити подальший пошук шляхів виявлення різноманітних чинників,

які впливають на комунікативно-мовленнєвий розвиток молодших школярів та приділити увагу розробці методів його стимулювання в процесі навчання.

Література

1. Богуш А.М., Трифонова О.С. та ін. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: монографія / Богуш А.М., Трифонова О.С., Кисельова О.І., Горіна Ж.Д., Черкасов П.М. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2008. – 272 с.
2. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mon.gov.ua.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов / И.А. Зимняя. – [Изд. 2-е, доп., испр. и перераб.]. – М.: Логос, 2001. – 384 с.
4. Коротаяева Е.В. Обучающие технологии в познавательной деятельности школьника / Е.В. Коротаяева. – М.: Сентябрь, 2003. – 173 с.
5. Куранова С.І. Основи психолінгвістики: навч. посіб. / С.І. Куранова. – К.: ВЦ «Академія», 2012. – 208 с.
6. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М.: Мысль; СПб: Лань, 2003. – 286 с.
7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
8. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – [Вид. 3-є, перероб. та доп.]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
9. Орбан-Лембрик Л.Є. Соціальна психологія: навч. посіб. / Л.Є. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 448 с.
10. Піроженко Т.О. Мовленнєва генеза в особистісному вимірі / Т.О. Піроженко // Проблеми загальної та педагогічної психології / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2002. – Т. IV. – Ч. 7. – С. 192-199.
11. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология / И.М. Румянцева. – М.: Логос, 2004. – 319 с.
12. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академвидав, 2005. – 360 с.
13. Філоненко М.М. Психологія спілкування: підручник / М.М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.